

О.А.Удод*

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВЗАЄМИНИ: ІСТОРІОГРАФІЧНІ
МІРКУВАННЯ Й РОЗДУМИ

У статті містяться міркування щодо тритомного проекту Інституту історії України НАНУ "Україна і Росія в історичній ретроспективі" як історіографічного факту, оцінюється внесок авторів у становлення сучасної історичної науки в Україні.

Добре відомо, що історичні знання відіграють вирішальну роль у справі формування суспільної свідомості в цілому й громадянства кожної держави зокрема. Будь-яке суспільство, що спілкується однією мовою, має єдині культурні надбання, ідентифікує себе насамперед на традиціях минулого, формує й підтримує образ свого історичного розвитку, оцінює всі свої перемоги й поразки, співвідносить себе з іншими спільнотами. "Бачення" себе в минулому (ретроспектива) сприяє згуртуванню спільноти, віднайденню свого місця в сучасному світі. У такому розумінні, на думку Л.Зашкільняка, історія є своєрідним "паспортом" спільноти, її уявлень про світ і своє місце в ньому¹.

Історичні знання існують і поширюються на двох рівнях – побутове сприйняття минулого (традиції, емоції, ностальгія) і фахове історіописання (академічні наукові видання, історична освіта). Український народ завжди вирізнявся своїм шанобливим ставленням до історії, підтримував традиційні історичні уявлення, намагався досягнути глибинні процеси свого минулого. Є сенс говорити про те, що український народ має свою тисячорічну філософію історії, тобто власні принципи, тлумачення й осягнення смислу історії, призначення людського буття, розуміння історичної реальності². Але українська історіографія, під якою слід розуміти не все історіописання, а лише фахове, не завжди могла, через складні історичні обставини, вільно й в інтересах свого народу досліджувати минуле української спільноти. Якщо в ХІХ ст., коли у світі в цілому панувала національна історія³, в умовах розгортання національних змагань українців історіографія зробила багато для обґрунтування існування української нації, то у ХХ ст., особливо в радянський період, українська історична наука була повністю підпорядкована ідеологізованій комуністичній догматиці, відстала від світової історіографії, виявилась розділеною на так звану материкову й діаспорну. Після 1991 р. в українській історіографії з'явилися можливості (насамперед політичні й ідеологічні) для розвитку фахових наукових досліджень. Але методологічне відставання, брак нових джерел, що розпорошені по зарубіжних архівосховищах, недосконала структура історичної науки (на 14-му році незалежної України немає академічного інституту всесвітньої історії) ще не дозволяють у повному обсязі виконувати властиві їй функції. Бурхливий процес "націоналізації" української історії⁴ мав як позитивні (заповнення білих плям, інституалізація власне української історичної науки), так і негативні наслідки (кон'юнктурщина, міфологізація історії, ненаукова публіцистика).

Для більшості істориків усе очевиднішим стає той факт, що для самоствердження української історіографії важливо насамперед провести межу, означити самостійні об'єкт і предмет дослідження стосовно російської історіографії (так

* Удод Олександр Андрійович – д-р іст. наук, професор, провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

звана російська перспектива української історії)⁵. Українські політики вже довели, для себе насамперед, що "Україна – не Росія" (без іронії!), російські історики теж активно позиціонували себе в європейському й світовому історико-науковому просторі (російська історія в порівняльному (компаративістському) висвітленні стала навіть навчальною дисципліною⁶). А ось взаємини російських і українських історій та істориків складаються непросто. Іронічне милування викликає щирий подив російських колег ("Як це українські історики пишуть власну історію II світової війни? Адже це була "спільна історія" Великої Вітчизняної війни!") щодо подальшого й невпинного утвердження самостійності української історичної науки. Вдається долати ненауковий стереотип "спільної історії" (і ще більш абсурдну й шкідливу похідну – "спільний підручник історії"), поступово вносити в голови українських політиків ідею іманентного права українців на власну історію⁷. Спільна історія – це аж ніяк не спільне, одночасне проживання на одній і тій самій території в один і той самий час, переживання одних і тих же подій. Так, дійсно, українці й росіяни тривалий час проживали в одній державі (але не всі українці перебували під домінуючим впливом іншої культури), брали участь у спільних історичних подіях (війни, реформи, відбудови, перебудови й т. ін.). Але історичне осмислення їх було і є різне, неоднакове. На історичну самосвідомість (оцінки, уявлення, ставлення, переживання) вирішальний вплив має менталітет, національний характер, традиції, а вони в українського й російського народів різні. Отже, природно, має бути українське (з погляду української історичної науки) і, відповідно, російське, як і будь-якого іншого народу, бачення тієї ж історії II світової війни й усіх інших подій періоду спільного проживання в одній країні.

Ось чому без перебільшення можна стверджувати, що традиційно проблематика українсько-російських взаємин належала, належить і ще довго належатиме до пріоритетних напрямів наукового пошуку. Неоднозначно оцінювані й непрости стосунки українського й російського народів на різних етапах історії завжди перебували в центрі уваги. Ця тема як домінуюча присутня в козацьких літописах та історичних хроніках XVII–XVIII ст., пам'ятках тогочасної суспільно-політичної думки, народній історичній традиції. До проблеми українсько-російських взаємин зверталися у своїх працях Д.Бантиш-Каменський, М.Маркевич, М.Максимович, М.Костомаров, П.Куліш, М.Дашкевич, М.Драгоманов. Українсько-російські відносини періоду існування козацької держави висвітлювалися в історичних працях В.Антоновича, О.Лазаревського, О.Єфименко, М.Грушевського, В.Липинського, Л.Окиншевича та багатьох інших українських істориків XIX – поч. XX ст., що представляли різні напрями вітчизняної історіографії (народницький, державницький тощо). Усупереч ідеологічним догмам, значний внесок у розробку проблем українсько-російських взаємин зробили й історики періоду 20–40-х рр. XX ст. – І.Крип'якевич, А.Яковлів, Н.Полонська-Василенко, О.Оглоблин, М.Петровський, К.Гуслистый. Ще більше ускладнились умови для творчої праці істориків із середини 1950-х рр., особливо після тез ЦК КПРС "Про 300-річчя возз'єднання України з Росією". Віталися теми щодо "віковічної дружби", "возз'єднання", "єдиної колиски", апофеозом чого стала сумнозвісна теза про "єдиний радянський народ". Але, незважаючи на такі обставини, історіографія проблеми українсько-російських взаємин збагатилася справді науковими розробками І.Бойка, В.Голобуцького, І.Гуржія, М.Марченка й Ф.Шевченка, класична праця якого "Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст." (1959 р.) мала такий самий "класичний" резонанс офіційної (монопартійної) історичної науки й політичну оцінку (чого варте, наприклад, чотириденне обговорен-

ня монографії Ф.Шевченка на розширеному засіданні вченої ради Інституту історії АН УРСР!)⁸.

Естафету від попередніх поколінь українських істориків перейняли вчені, ідеологічно незаангажовані, що створили, по суті, нову державницьку школу у вітчизняній медієвістиці й повернули історичну науку в Україні на національний ґрунт – В.Смолій, В.Степанков, О.Гуржій, Н.Яковенко, В.Горобець, Т.Чухліб, Я.Федорук та ін.⁹ Але історія українсько-російських взаємин, при всій повазі до здобутків медієвістів, не може обмежитися певним періодом попри концентрацію саме в ньому генетики вузлових проблем взаємовідносин та зосередженість на них талановитих і продуктивних дослідників. Має бути простежена, за М.Грушевським, тяглість українсько-російських стосунків протягом усієї історії спільного й сусідського проживання. Подібний синтез можна реалізувати тільки завдяки зусиллям колективу науковців, що об'єднуються провідною ідеєю, схожістю методологічних підходів, наявністю вагомих здобутків у сфері своїх наукових інтересів.

Саме як історіографічний факт непересічного значення, певний рубіжний етап становлення української сучасної історіографії слід розцінювати реалізацію Інститутом історії України НАНУ проекту "Україна і Росія в історичній ретроспективі" (нариси в 3-х томах), що вийшов друком у видавництві "Наукова думка" 2004 р. загальним обсягом 99,8 обліково-видавничих аркушів. Проект здійснювався редакційною радою в складі відомих учених – істориків, філософів, політологів – Л.Губерського, І.Дзюби, Я.Ісаєвича, С.Кульчицького, І.Кураса, О.Онищенко, М.Поповича на чолі з головою ради В.Литвином та відповідальним редактором В.Смолієм.

Вихід у світ цього тритомника був зумовлений "ювілейною датою" – 350-річчям Переяславської ради. В історіографії (як у вітчизняній, так і в зарубіжній) досить часто домінує так званий календарний принцип, що зумовлює публікацію того чи іншого історичного твору під конкретну дату, річницю, відзначення події. Дехто розцінює це як кон'юнктурщину, але в цьому випадку, на нашу думку, головні мотиви інші. Історія, як частина суспільного світогляду, актуалізується вибірково. Соціум не в змозі утримувати підвищений інтерес до всіх подій минулого перманентно. Анемія щодо окремих історичних періодів уберігає суспільну свідомість від надмірного напруження, емоційного вибуху. Не забуваймо справедливого твердження Ф.Ніцше про "шкоду й користь історії"! Інтерес до певних сторінок історії провокується, як правило, нагальними суспільними потребами. Люди, політики, історики шукають і знаходять паралелі, історичні аналогії ("це вже було", або "подібне вже колись діялося"). Політичні рішення тогочасної влади про відзначення 350-річчя Переяславської ради збурили в 2003 – 2004 рр. хвилю пристрастей у поляризованому українському суспільстві, і тільки безпрецедентна за своїм емоційним впливом президентська виборча кампанія де-що приглушила суспільний інтерес до історії українсько-російських відносин.

Виклик історикам пролунав від усього українського суспільства: чи здатна сьогоднішня українська історична наука адекватно інтересам більшості населення України дати відповіді (об'єктивні, ідеологічно незаангажовані) на порушені питання: чим була Переяславська рада для України, як оцінити тривале перебування України в складі Російської держави (в різних її формах), і чи є підґрунтя та перспектива для сучасного незалежного статусу Української держави. Тож автори тритомника чітко й свідомо сформулювали мету проекту: "уникаючи емоцій, показати неоднозначність українсько-російських взаємин на кожному історичному етапі, а головне – висвітлити якомога повніше страдницький шлях українського народу в його далекій і близькій історії"¹⁰.

Складним є шлях надбань історичної науки до їхніх споживачів – не кожна стаття, монографія, археографічна збірка чи історіографічний огляд знаходять адекватне відображення в історичній свідомості мас. Сучасна історична наука, на жаль, ще не має ефективних механізмів пропаганди своїх здобутків. До того ж український ринок книжкової продукції (особливо на історичну тематику) значно поступається російському. Співвідношення української книжки до російських, що реалізуються в Україні, останні десять років незмінно становить 9:1 на користь, звичайно, російської книжки. А сучасна російська історіографія відзначається суттєвим поворотом до відродження великодержавної історіографічної концепції. У такому ж річищі працюють російське телебачення, кінематограф, ЗМІ. Ми ж звично констатуємо обмеженість накладів, недостатнє фінансування, применшену увагу до історії України в освіті й гуманітарній сфері суспільства загалом. Зважаючи на такі обставини, автори й організатори видання тритомника виходили з того, що тираж (по 1 000 примірників кожного тому) заздалегідь є недостатнім, щоб дійти до народних мас і мати певний вплив на історичну свідомість, тож адресували його насамперед тим, хто має вплив на формування історичних поглядів – авторам шкільних і вузівських підручників і посібників, літераторам, письменникам, працівникам музеїв і архівів, парламентарям, працівникам засобів масової комунікації.

Щодо структури й авторів проекту. Непросто було визначитися з архітектонікою матеріалу. Зважаючи на спеціалізацію авторів і свободу наукового пошуку, було обрано нарисову форму, що має, природно, свої переваги й вади. Вона забезпечила, з одного боку, автономність авторів, але, з іншого, призвела до певної дискретності у викладі матеріалу й повторів. Деякі нариси (наприклад, п'ятий у першій книзі "Киево-руська спадщина в історичній думці України початку ХІХ ст.", блискучий за змістом, але присвячений дещо вужчій темі – становленню української історіографії) не зовсім логічно вмонтовані в загальну структуру проекту, який складається з 15 нарисів, що охоплюють дуже широкий аспект проблеми – від аналізу ринкових реформ до становища України між Росією й Америкою.

Компонування матеріалу в трьох томах є обґрунтованим і вмотивованим. Перший – "Українські проекти в Російській імперії" – вміщує 7 нарисів і охоплює період від Переяславської ради 1654 р. до українсько-російських відносин періоду революції 1917–1920 рр. Автори цих нарисів – В.Горобець, доктор історичних наук, спеціаліст із середньовічної історії України, українсько-російських відносин ХVІІ–ХVІІІ ст.; О.Толочко, кандидат історичних наук, який плідно досліджує історію Київської Русі, історіографію ХІХ ст.; В.Верстюк, доктор історичних наук, спеціаліст з історії революції 1917–1920 рр.

Другий том – "Радянський проект для України" – присвячений періоду 1917–1991 рр. і є, закономірно, найбільшим із усіх трьох – саме з цього періоду походять майже всі проблеми, що визначають сучасний стан українсько-російських відносин. Автори трьох нарисів цього тому – С. Кульчицький, доктор історичних наук, найвідоміший спеціаліст із радянського періоду, особливо 1920–1930-х рр.; О.Лисенко, доктор історичних наук, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни; В.Гриневиц, кандидат історичних наук, відомий своїми дослідженнями про участь українців у війні 1939–1945 рр.; В.Даниленко, доктор історичних наук, член-кореспондент НАНУ, спеціаліст з історії України 2-ї половини ХХ ст. та української культури.

Третій том – "Новітній український державотворчий процес" – охоплює найкоротший період українсько-російських відносин – 1991–2004 рр. і особливий

тим, що в ньому проблема двосторонніх взаємин висвітлюється під двома кутами зору – історика (С.Кульчицький) і політолога (Б.Парахонський, доктор філософських наук, спеціаліст із проблем трансформаційних процесів у сучасному українському суспільстві).

Склад авторського колективу, спосіб подачі матеріалу (як підсумок і аналіз здобутків української історичної науки з усіх означених проблем, що становлять сюжетну канву нарисів) дають підстави стверджувати, що проект "Україна і Росія в історичній ретроспективі" є результатом діяльності українських істориків останніх півтора десяти років і знаменує новий етап розвитку вітчизняної історіографії. Можна виділити також і певну історіософську основу цього проекту: Україна має власну історію, свої національні інтереси, які не обов'язково збігаються з російськими, але ніхто не може заперечувати закономірності й об'єктивності українсько-російських взаємин. Переважаюча в російському політикумі тенденція щодо домінування над Україною теж є об'єктивною, а отже, за словами В.Смоля, політичній еліті треба постійно дбати про утвердження політичної та економічної незалежності своєї країни¹¹.

Вихід у світ тритомника "Україна і Росія в історичній ретроспективі" означає ствердження в українській історіографії багатьох нових методологічних підходів. Насамперед це стосується трактування й еволюції самого терміна "українсько-російські відносини". На момент укладення Московської угоди 1654 р. (саме цей термін, а не більш уживаний "Переяславська рада", уважає науково коректним В.Горобець¹²) сторони цих відносин – Україна й Московія – простежувалися цілком чітко. Але процес поступової інкорпорації українських земель і ліквідація будь-яких ознак самостійності чи автономії, особливо з утворенням нового імперського організму (СРСР), призвів до зникнення предмета досліджень. Росія, як одна із формальних засновниць СРСР, поступово стала уособлювати союзний центр, а тому, говорячи про ХХ ст., коректніше буде предметом досліджень визначати взаємовідносини України вже з державним центром.

Перший том – "Українські проекти в Російській імперії" – є вдалою спробою узагальнити історію українсько-російських взаємин. Щоб уникнути однобокості в представленні різнопланового матеріалу та зважаючи на хронологічну специфіку (майже два з половиною століття), контрверсійність історичної проблематики, автори скористалися метафорою "проект". Вона ж успішно перекочувала й до назви другого тому. Автори переконливо показують живучість "українського проекту", що в різних іпостасях побутував в українському інтелектуальному просторі, породжував політичний рух, набував нових форм і обрисів. Початком цього проекту є, звичайно, договір 1654 р. Попри величезну увагу громадськості до цієї події у зв'язку з її 350-річчям, сплеском публікацій як класичних, так і новітніх досліджень проблеми¹³, В.Горобець робить висновок, що "укладення договору не варто сприймати як прояв реалізації жорстко детермінованої об'єктивної даності, що впливала з усієї попередньої історії політичного розвитку України та Росії", "московську політику Чигиринна на цей момент можна вважати загалом успішною"¹⁴. Був правий І.Крип'якевич, який писав, що союз із Московією 1654 р. постав із тверезих міркувань тогочасної української політики. Мала рацію й О.Апанович, стверджуючи, що договір 1654 р. не був для України ані трагедією, ані ганьбою¹⁵.

Український проект автори першого тому (зокрема В.Горобець і О.Толочко) трактують або як політичний, або як ідеологічний конструкт. Із погляду осмислення ролі української історіографії в становленні нації й державності важливим

є висвітлення й оцінка авторами історичної думки України XVIII – поч. XIX ст., бо саме з цим періодом ми маємо дуже багато аналогій і паралелей стосовно сучасного стану історичної науки в Україні. "Національні історії мають ту особливість, що – всупереч хронологічному викладові подій "з найдавніших часів" – конструюються ретроспективно. Вони, – як стверджує О.Толочко, – пишуться "вперед до майбутнього", але тільки тому, що історик вже попередньо подумки пройшов шлях "назад до минулого"¹⁶. Отже, вихідним пунктом національної історії є не давнина, а сучасність. Історія, написана від імені сучасної нації, являє собою версію минулого, яку модерна нація хотіла б уважати своєю біографією. Справедливим є висновок, що національна історія, таким чином, є способом привласнення минулого – явищ, подій, імен, територій – від імені певного колективу, який усвідомлює себе нацією. Національна історія, отже, не стільки досліджує минуле нації, скільки творить, формує його¹⁷. Усвідомлення цих фундаментальних засад (загальнотеоретичних і методологічних) як ніколи є актуальним для сучасної української історичної науки, яка має завершити боротьбу за власну спадщину. Досвід її – це боротьба істориків XIX ст. за киево-руську спадщину. Виграні бої за "довгу історію" України сформували з "етнографічно-політичних груп" власне український народ, який навіть в уявленнях переконаних українофілів ще наприкінці XIX ст. існував як розрізнені частини, що "проживали в трьох державах двох імператорів, ходили до церков двох християнських конфесій, залюднювали надзвичайно розмаїту територію, яка не становила собою жодної кліматичної, ландшафтної чи географічної цілісності". Ця "етнографічна маса" говорила низкою діалектів, лінгвістична дистанція між якими часом була така, що сам М.Грушевський змушений був балансувати на краю леза, намагаючись обговорювати це питання (про близькість і відмінність із слов'янськими мовами – словацькою, білоруською, великоруською, польською)¹⁸.

Досліджуючи роль історичної науки, боротьби за киево-руську спадщину, автори (зокрема О.Толочко) підводять, слідом за М.Грушевським, до висновку, що в історії українців неможливо простежити континуїтет (тяглість) через призму політичної історії, тому що в певний період предмет досліджень або трансформуються, або щезає. Робиться помилковий висновок про відсутність української історії. Між тим, не політична історія, а "соціальний і культурний процес" стверджує, що українці таки існували: держави народжуються й зникають, великі історичні катастрофи накочуються й відходять, ламаючи все на своєму шляху, а "соціальний процес" невпинно пряде свою нитку "тяглості". Отже, говорячи сучасною мовою, оперуючи модерними методологічними підходами, можемо стверджувати ще один важливий теоретико-методологічний висновок авторів тритомника – соціальна історія, історія повсякденності (Alltagsgeschichte), на відміну від домінуючої й нині політичної історії, можуть забезпечити тяглість української історії, подолати її дискретність.

Логічним підсумком українсько-російських взаємин перших двох із половиною століть після Переяслава стало їх різке загострення в 1917–1920 рр. і радикальне розв'язання, що принесло тимчасову перемогу російському централізму в особі більшовицького режиму. Амбівалентність українського національного руху породила явище подвійної лояльності, наслідком чого, за висновком В.Верстюка, стала ідеологія федералізму та національно-територіальної автономії, якої українські політичні лідери позбулися лише в період революційних подій 1917 – 1920 рр.¹⁹ Більшовицький переворот підштовхнув українців до проголошення Української Народної Республіки. У такий спосіб вони намагалися відмежуватися від громадянської війни, що розгорталася в Росії. Проте це не вдалося: Україна

виявилася надзвичайно сильно інтегрованою в політичне та економічне життя Росії, у масову російську свідомість, що не уявляла Росії без Києва, Харкова чи Одеси. Ось чому під час революції утворювалися (чи, принаймні, проголошувалися) квазідержави на кшталт Донецько-Криворізької чи Одеської республік, Тавриди та ін.²⁰

Такою ж квазідержавою, на думку В.Верстюка, стала УСРР, яка виникла в тому числі і як результат поступок більшовиків у національному питанні порівняно з надзвичайно ортодоксальним російським націоналізмом.

Другий том – "Радянський проект для України" – це рефлексії українських істориків щодо радянського (1917–1991 рр.) періоду українсько-російських взаємин. Це найбільш драматичний і насичений подіями період національно-визвольної боротьби українського народу за незалежність. Оцінюючи національний вимір української державності, С.Кульчицький робить висновки, що "загибель національної державності, окупація України сотнями тисяч червоноармійців неукраїнського походження й більшовизація всіх без винятку легально існуючих організаційних структур зовсім не означала деградацію українського суспільства... Для себе й для інших Україна відстояла статус формально незалежної республіки в рамках тієї держави без власної назви, яку побудували більшовики на місці Російської імперії"²¹.

І національна політика Кремля в Україні після утвердження радянської влади, і українська революція починалися з українізації. Проте українізація в першому й другому випадках означала не одне й те ж саме, адже це полісемантичний термін, зміст якого не завжди збігався з формою. У більшовицькій версії українізації було багато від лукавого – формальне проголошення рівноправності української й російської мов, "рішуча боротьба проти всякої штучної українізації й русифікації" (з постанови лютого 1922 р. пленуму ЦК КП(б)У), а насправді – реалізація відверто шовіністичної теорії "боротьби двох культур" в інтерпретації Д.Лебеда. Цей стереотип, на жаль, виявився дуже живучим: мовляв, російська мова й культура пов'язані з містом і "прогресивним" пролетаріатом, а українська мова й культура – із селом і "відсталим" селянством. Навіть Закон Української РСР "Про мови" (1989 р.) і роки незалежності України не створили умов для викорінення цього стереотипу, що міцно засів на побутовому рівні.

Перемога компартійної "революції згори", що загалом тривала впродовж двох десятиліть років спочатку у формі "воєнного комунізму" (ленінський етап), а потім – "будівництва соціалізму по всьому фронту" (сталінський етап), призвела до створення могутньої держави – СРСР – з цілковито розладнаними стосунками між державою й суспільством. Москва завжди вдавалася до силових, терористичних методів управління суспільством, що накладало найбільш негативний відбиток на міжнаціональні стосунки. Сформульоване 1624 р. київським митрополитом Й.Борецьким означення українців-малоросіян молодшими братами, а московитів-великоросів – старшими, у радянські часи стало символом офіційної пропаганди, уперто насаджувалось у всіх сферах суспільного життя.

У нарисі "Випробування: перевірка війною" В.Гриневиц і О.Лисенко акцентують увагу на важливих змінах в офіційній більшовицькій ідеології. Напередодні II світової війни вона стає відверто націоналістичною: російський народ, як і колись у царській імперії, проголошується "державотворчим народом". Була вбудована ієрархічна піраміда "дружби народів": на вершині – "великий російський народ", як своєрідний цемент, державна нація, далі – українці, білоруси, інші титульні народи, які мали свої державні (формальні) утворення – союзні й ав-

тономні республіки, краї, округи, а на найнижчому щаблі – нацмени (екстериторіальні національні меншини). Оцінюючи таку ієрархічну піраміду "дружби народів", А.Каппелер наводить означення, які в 30–50-х рр. ХХ ст. повсюдно використовувались у буденному лексиконі – малороси, хохли, мазепинці, із цього робилися висновки про політичну нелояльність українців до режиму²². Така етнічна ієрархія мала й конкретні практичні результати: вища партійна еліта – політбюро, оргбюро і секретаріат ЦК ВКП(б) у 1930-х рр. складалися переважно з етнічних росіян, у 30–40-х рр. до цих керівних органів не потрапило жодного українця, а з початку 40-х рр. з кремлівського олімпу зникають повністю і євреї²³.

У другому томі нарисів автори проаналізували не тільки негативні, а й позитивні аспекти перебування України під імперсько-радянською парасолькою. Особливу увагу приділено висвітленню спільної боротьби українців і росіян із нацизмом, який загрожував фізичному існуванню обох народів.

Перші місяці війни Німеччини проти СРСР розвінчали міф про "дружбу народів" і вочевидь засвідчили кризу лояльності до сталінського режиму в Україні. "Україна сказала "ні" сталінізму", – так назвав одну із своїх публікацій В.Гриневич²⁴. Соціально й етнічно неоднорідне українське суспільство виявилось розколотим, при цьому значна його частина продемонструвала або відверто вороже, або пасивне ставлення до радянської влади. До того ж, майже 90% населення республіки залишилося на окупованій території, що в сталінському розумінні поставило українців у шерех підозрілих націй. М.Хрущов, очевидно, мав підстави на ХХ з'їзді КПРС (1956 р.) говорити про плани Сталіна виселити всіх українців із території республіки.

Але війна породила й інші явища – стала набирати обертів національно-патріотична пропаганда, провідниками якої в Україні були представники творчої еліти, у тому числі й професійні історики. Якщо М.Петровський – директор Інституту історії АН УРСР – зайняв обережну позицію, актуалізувавши ідеї Б.Грекова про "давньоруську народність", і не наважившись на боротьбу за "київську спадщину" з російськими істориками, то М.Рильський, не будучи фаховим істориком, запропонував зовсім іншу філософію історії України. Його доповідь "Київ в історії України" (11 листопада 1943 р.), що була проголошена в Москві, містила низку важливих і сміливих положень: у Києві виникло українське письменство, Київ – перша українська столиця, позитивна оцінка М.Грушевського. На думку О.Лисенка й В.Гриневича, викладена М.Рильським концепція української історії була фактично концепцією "тяглості української держави" М.Грушевського²⁵. Вкотре в російсько-українських взаєминах у центрі ідеологічної й політичної боротьби стає історіографія. Доповідь М.Рильського стала важливим сигналом для влади щодо посилення пильності на "історичному фронті". З лютого 1945 р. при управлінні агітації й пропаганди ЦК КП(б)У почали постійно проводити наради, на яких розносили вцент наукову спадщину школи М.Грушевського. Не тільки новизною у висвітленні багатьох сторінок українсько-російських відносин періоду війни відзначається нарис О.Лисенка й В.Гриневича, він має також солідне документальне підтвердження (1000 посилань), може по праву претендувати на самостійне монографічне дослідження. У контексті українсько-російських відносин проаналізовано також політику ОУН 1939–1941 рр., політику гітлерівського й сталінського режимів щодо українських національних церков, порівняно радянський рух опору й український самостійницький рух у роки війни. Утворення й нетривалий період існування народного комісаріату оборони України, обмежені повноваження наркома В.Герасименка, на думку авторів, є результатом так званої сталінської "національної реформи" воєнної доби як моделі ефемерного державного статусу радянських республік.

Завершується другий том ґрунтовним нарисом В.Даниленка "В апогеї "возз'єднання"". Автор акцентує увагу на сутнісних змінах в українсько-російських відносинах після II світової війни. Змінилась територія УРСР, національний склад населення. Українців у республіці стало на 7 млн. більше після приєднання Західної України. Як говорила Л.Костенко, об'єднання "Малоросії" з "Малопольщею" дало Велику Україну. Головною проблемою для радянського режиму стала Західна Україна. В.Даниленко характеризує методи радянзації цієї частини України – терор, насильство, депортації.

Нове бачення місця України в СРСР і в українсько-російських взаєминах знайшло відображення у святкуванні 1954 р. 300-річчя Переяславської ради. Знову актуалізується історична пам'ять, організуються партійні наради з історії "возз'єднання" України з Росією. На тлі боротьби з нацистською ідеологією, що стверджувала нездатність слов'янських народів до своєї державності, могли лунати тези про відновлення 1648 р. української держави, про державотворчу діяльність українського народу (М.Рубач). Проте після II світової війни російський акцент у національних історіях народів СРСР ще більше посилювався. Саме в цьому контексті слід розцінювати погром української історичної науки, що стався після ухвалення горезвісної постанови ЦК КП(б)У "Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук України" 29 серпня 1947 р. Так формувалися засади "нової" концепції історичного розвитку України й українсько-російських взаємин, яка остаточно сформулювалася в тезах до 300-річчя Переяслава: цілковито заперечувалася концепція М.Грушевського, Київська Русь розглядалася як загальноруська, а не українська держава, заперечувалося існування козацько-гетьманської Української держави, національно-визвольну боротьбу українського народу в 1917–1920 рр. названо "контрреволюцією". Українська історія була обезлюднена й дегероїзована. Будь-які спроби відходу від постулатів тез оголошувалися проявами "українського буржуазного націоналізму". В українсько-російських взаєминах, їх ідеологічному обґрунтуванні засобами історичної науки, перемогла російська великодержавна ідея. Нагромаджений за роки національної революції, українзації й десталінізації потенціал українства почав поступово, але неухильно, танути, розчинятися в російському імперському просторі. Із приходом до влади В.Щербицького українська політична еліта фактично зійшла з арени.

У третьому томі – "Новітній український державотворчий процес" – автори (С.Кульчицький і Б.Парахонський) розглядають українсько-російські відносини через призму кризи компартійно-радянського ладу. За висновком авторів, до процесу розвалу СРСР були причетні майже всі союзні республіки, і чи не найбільше – Росія. Розкол російської політичної еліти, протистояння угруповань Б.Єльцина й М.Горбачова призвели до того, що державоутворююча республіка – Росія – виступила проти союзного центру й тим самим полегшила вихід із СРСР усім іншим республікам, у тому числі й Україні. Але автори застерігають від спрощеного розуміння факту здобуття незалежності Україною як результату "біловезької змови". Самостійна Україна з'явилася як результат довготривалого національно-визвольного руху і як наслідок розвитку євроатлантичної цивілізації, де ствердився принцип національно-демократичної побудови суспільства замість домінуючого раніше воєнно-імперського²⁶. С.Кульчицький детально проаналізував радянську спадщину у відновленій українській державності, простежив найважливіші періоди народження самостійної держави, підкреслюючи, що "революційні події 1989–1991 рр. в Україні відбувалися без ускладнень, значно спокійніше, ніж в ін-

ших республіках Радянського Союзу. Однак процеси державотворення й входження у світовий ринок виявилися тяжчими, ніж у переважній більшості посткомуністичних країн²⁷. Тому-то найбільші труднощі для України сьогодні виникають на шляху соціально-економічних перетворень. Проблеми й нездатність влади їх вирішувати тривалий час сприяли визріванню передумов Помаранчевої революції 2004 р. Уже поза рамками проекту "Україна і Росія в історичній ретроспективі" С.Кульчицький у статті "Помаранчева революція: між минулим і майбутнім" зазначає, що після 1991 р. партія влади практично нічого не зробила для утвердження соціальної держави. Треба віддати їй належне лише в одному: за порівняно короткий строк були створені органи та структури, необхідні для функціонування самостійної держави²⁸.

Українсько-російські відносини останніх тринадцяти років пройшли досить складний шлях – від ейфорії в Україні та шоку в Росії після Біловезьких угод, за оцінкою Б.Парахонського, до гострокризowego стану, що знайшло своє відображення в "політичних уроках Тузли" (за С.Кульчицьким). Звичка бачити Україну частиною Росії – неодмінна риса російської імперської свідомості, яка надає перевагу принципів політичної ідентифікації країни в складі імперської держави, а не національно-культурницькому, який визнає право націй на політичне самовизначення. Російська свідомість зазнала справжнього шоку двічі – від подій серпня–грудня 1991 р., пов'язаних із проголошенням та підтвердженням Україною незалежності, та в листопаді–грудні 2004 р. (Помаранчева революція). Ані в класичній, ані в ліберальній імперії Україна не схотіла бути.

На думку С.Кульчицького й Б.Парахонського, хоч і повільно, але долається відстань, що відділяє нас від сусідів на Заході. Останні євроатлантичні ініціативи Президента України В.Ющенка вселяють оптимізм. Українська держава поступово утверджується в колі європейських країн як рівноправний партнер. Але українсько-російські взаємини обтяжені багатьма деструктивними суперечностями та проблемами, зумовленими процесами становлення нової державної ідентичності як України, так і Російської Федерації. Росія так чи інакше має позбутися імперського комплексу, а Україна – комплексу меншовартості.

Слідом за С.Кульчицьким та Б.Парахонським можна більш-менш упевнено спрогнозувати (а це теж функція історичної науки – соціальний прогноз на основі з'ясування тенденцій суспільного розвитку), що відкритої конфронтації України й Росії в майбутньому не буде. Зрозуміло, що приховане суперництво час від часу загострюватиметься, особливо в економічній сфері, однак Росія та Україна самою історією (це досить вдало простежили автори тритомника) приречені на співпрацю. Факторів, що її зумовлюють, багато – спільний кордон, росіяни, які проживають в Україні, українці, які є громадянами Російської Федерації, інтегровані економічні зв'язки.

Ретроспектива дає підстави для перспективи – розвиток стабільних та взаємовигідних зв'язків України й Росії як держав рівноправних, рівновеликих у світовій історії, як народів, що мають власну історію. Різну, але свою.

Тритомник "Україна і Росія в історичній ретроспективі" є оригінальним твором сучасної української історіографії. Вирізняється проект також і своєрідною формою подачі матеріалу, його компонованням. Наукового потенціалу додає бібліографія, що складена Г.Герасимовою й структурована за бібліографічними показниками, довідковими виданнями, джерелами й літературою. З огляду на невизначеність засад добору видань, можна відзначити їх неповноту – мало подано довідників і збірок документів, не охарактеризовано основні архівосховища, а це звужує потенційну джерельну базу досліджень, недбалість при оформленні поси-

лань (цитуються роботи, які лише готуються до друку), ігнорується сучасний український правопис при передачі прізвищ зарубіжних авторів (Е.Гобсбаум), російському історикові Олексію Іллічу Міллеру не поталанило з перекладом його ініціалів (с. 408, 409, т. I). Перший і третій томи мають загальні підсумки (післямову) до всіх нарисів, а в другому вони відсутні. Але, з іншого боку, варто відзначити оригінальний сучасний макет і формат видання та його високу поліграфічну якість.

¹ Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми / Колективна монографія за ред. Л.Зашкільняка. – Л., 2004. – С. 3.

² Див.: *Удод О.А.* Україна: філософія історії. – К., 2003. – 120 с.

³ Нові перспективи історіописання / За ред. П. Берка. – К., 2004. – С. 8.

⁴ *Касьянов Г.* Сучасний стан української історіографії: методологічні та інституційні аспекти // *Генеза*. – 2004. – № 1 (9). – С. 79.

⁵ *Потульницький В.А.* Україна і всесвітня історія: Історіографія світової та української історії XVII–XX століть. – К., 2002. – С. 44–46.

⁶ *Хорос В.Г.* Русская история в сравнительном освещении. – М., 1996. – 171 с.

⁷ Див.: *Удод О.А.* Україна: право на власну історію // *Книжник-review*. – 2002. – № 15–16 (серпень). – С. 16.

⁸ “Істину встановлює суд історії”: Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – К., 2004. – Т. I. – С. 539–542.

⁹ *Матях В.* Українсько-російські відносини в історіографічних концепціях другої половини XIX – початку XXI ст. // *Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин*. – К., 2003. – С. 499–522.

¹⁰ *Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П.* Український проект в Російській імперії // *Україна і Росія в історичній ретроспективі*. – К., 2004. – Т. I. – С. 5.

¹¹ *Смолій В.А.* Передмова до тритомника нарисів // *Україна і Росія в історичній ретроспективі*. – Т. I. – С. 10.

¹² Там само. – С. 33.

¹³ Переяславська рада 1654 року: історіографія та дослідження. – К., 2003. – XX+890 с.

¹⁴ *Горобець В.* Переяславський проект 1654 р. Закономірності та випадковості його появи // *Україна і Росія в історичній ретроспективі*. – Т. I. – С. 29.

¹⁵ Там само. – С. 28.

¹⁶ *Толочко О.* Києво-руська спадщина в історичній думці України початку XIX ст. // *Україна і Росія в історичній ретроспективі*. – Т. I. – С. 252.

¹⁷ Там само. – С. 253.

¹⁸ Там само. – С. 259.

¹⁹ *Верстюк В.* Революція 1917–1920 рр. і українсько-російські відносини // *Україна і Росія в історичній ретроспективі*. – Т. I. – С. 501.

²⁰ *Солдатенко В.* Донецько-Криворізька Республіка – ілюзії й практика національного нігілізму // *Дзеркало тижня*. – № 49 (524). – 4 грудня 2004 р. – С. 19.

²¹ *Кульчицький С.* Народження радянського ладу (1917–1938) // *Україна і Росія в історичній ретроспективі*. – Т. II. – С. 21.

²² *Каппелер А.* Мазепинці, малороси, хохла: українці в етнічній ієрархії Російської імперії // *Київська старовина*. – 2001. – № 5.

²³ *Лисенко О., Гриневич В.* Випробування: перевірка війною // *Україна і Росія в історичній ретроспективі*. – Т. II. – С. 125, 359.

²⁴ *Гриневич В.* Катастрофа 1941: Україна сказала “ні” сталінізму // *Дзеркало тижня*. – 25 червня 2004 р.

²⁵ *Лисенко О., Гриневич В.* Випробування: перевірка війною... – С. 254.

²⁶ *Кульчицький С.В., Парахонський Б.О.* Новітній український державотворчий процес // *Україна і Росія в історичній ретроспективі*. – Т. III. – С. 5.

²⁷ Там само. – С. 42.

²⁸ *Кульчицький С.* Помаранчева революція: між минулим і майбутнім // *День*. – № 13. – 27 січня 2005 р.

This article includes reflections upon the project (3 volumes) of the Institute of Ukrainian History “Ukraine and Russia in the historical retrospection”, appraises the authors’ promotions of forming the modern historical science in Ukraine.